

EEN JONGEN UIT DE PROVINCIE

Ik hoor liever dat je bent gesneuveld dan dat je
jezelf te schande hebt gemaakt.

(Advies van een edelman uit Smolensk aan
zijn zoon die dienst neemt in het leger)

L.N. Engelhardt, *Herinneringen*

‘Als ik later groot ben,’ zou de jonge Potjomkin hebben gezegd, ‘wil ik ofwel staatsman ofwel aartsbisschop worden.’ Zijn schoolvriendjes zullen hem hebben uitgelachen, want hij kwam dan wel uit een achtenswaardige adellijke familie uit de provincie, maar die bezat geen grote naam noch een fortuin. Zijn peetvader, die hem beter begreep, mocht graag zeggen dat de jongen het ofwel ‘ver zal schoppen, ofwel zijn verstand zal verliezen.’¹ De enige manier om indertijd in Rusland snel een dergelijke carrière te maken was door de gunsten van de monarch – en toen hij tweeëntwintig jaar was had dit onbekende provinciaaltje het voor elkaar gekregen kennis te maken twee keizerinnen.

Grigori Alexandrovitsj Potjomkin werd geboren op 30 september 1739* in het dorpje Tsjizjova, niet ver van de oude vestingstad Smolensk. De Potjomkins bezaten het gelijknamige bescheiden landgoed en zijn vierhonderddertig mannelijke lijfeigenen. De familie was allesbehalve rijk, maar ook niet arm. Dat zij maar een bescheiden middenpositie innamen maakten zij goed op een wijze die zelfs voor de ruigere grensgebieden van het Russische rijk vreemd was. Zij behoorden tot een grote, oorspronkelijk uit Polen afkomstige clan, en zoals iedere adellijke familie hadden zij een dubieuze stamboom bij elkaar verzonnen. Hoe lager de adel, hoe indrukwekkender de lijst van voorouders vaak was en de Potjomkins beweerden dat zij afstamden van Telesinus, de vorst van een Italiaanse stam die in 100 v.Chr. Rome had bedreigd, en van Istok, een Dalmatische vorst uit de elfde eeuw n.Chr. Eeuwen later

* Zijn geboortedatum staat niet vast – zoals er zoveel over Potjomkin in nevelen is gehuld – omdat niet duidelijk is hoe oud hij precies was toen hij in Moskou ging wonen en hij zich inschreef voor de keizerlijke garde. Zijn neef Samoïlov noemt als geboortjaar 1742, maar dat blijkt niet uit de persoonsgegevens in het militaire inschrijvingsregister. 1739 is het meest waarschijnlijke geboortjaar.

was deze koninklijke Italiaans-Dalmatische familie om onverklaarbare redenen opgedoken in de buurt van Smolensk onder de onlatijnse naam 'Potjomkin' of de Poolse naam 'Potjomski'.

De familie slaagde erin zowel de tsaren van Moskovië als de Poolse koningen te vriend te houden en ontving van beide partijen landgoederen in de buurt van Smolensk. De stamvader van de familie heette Hans-Tarasi (zogenaamd een verbastering van Telesinus) die twee zonen had, Ivan en Illarion, waar de twee familietakken van de familie van afstamden.² Grigori was van de jongere tak van Illarion. Beide kanten beroemden zich erop officieren en hovelingen in het middenkader te hebben voortgebracht. Sinds de tijd van Potjomkins overgrootvader had de familie uitsluitend Moskovië gediend, dat geleidelijk deze oorspronkelijk Kievse gebieden op het Pools-Litouwse Gemenebest heroverde.

De Potjomkins behoorden tot de adel van Smolensk die door onderlinge huwelijken met elkaar verbonden waren en een geheel eigen Poolse identiteit bezat. Terwijl de Russische naam voor de adel *dvoryanstvo* was, noemde de aristocratie van Smolensk zich nog steeds *szlachta*, zoals hun standgenoten in Polen. Het tegenwoordige Smolensk ligt diep in Rusland, maar toen Potjomkin werd geboren lag het nog in het grensgebied. Het Russische rijk strekte zich in 1739 al vanaf Smolensk in oostelijke richting uit via Siberië tot aan China, en van de Oostzee in het noorden naar de uitlopers van de Kaukasus in het zuiden, maar de hoofdprijs had het nog niet weten binnen te bemachtigen: de Zwarte Zee. Smolensk was pas in 1654 veroverd door de vader van Peter de Grote, tsaar Aleksej, en daarvoor had het tot Polen behoord. De plaatselijke adel bleef in cultureel opzicht Pools, en tsaar Aleksej bevestigde hun privileges, stond het regiment van Smolensk toe zijn eigen officieren te benoemen (maar zij dienden hun Poolse banden te verbreken) en verordonneerde dat de volgende generatie niet met Poolse maar met Russische meisjes moest trouwen. Potjomkins vader zal de wijde broek en lange tuniek van de Poolse adel hebben gedragen en thuis een beetje Pools hebben gesproken, maar buitenshuis had hij vermoedelijk het meer Duits uitzijnde uniform van de Russische legerofficier aan. Potjomkin groeide dus op in een half-Poolse omgeving en had een nauwere band met Polen dan de meeste Russische aristocraten. Dit gegeven werd later van belang: hij verwierf de Poolse nationaliteit, flirtte met de Poolse troon en leek soms te geloven dat hij Pools was.³

Potjomkins enige beroemde voorvader (hoewel een nazaat van Ivan) was Peter Ivanovitsj Potjomkin, een bekwaam militair bevelhebber en later ambassadeur van tsaar Aleksej en diens opvolger, tsaar Fjodor, de halfbroer van Peter de Grote. Deze vroege Potjomkin kan misschien het best worden

omschreven als een eenpersoons trans-Europees diplomatiek ongeluk.

In 1667 werd deze provinciale gouverneur en *okolnitsji* (hoge functionaris aan het hof) als Ruslands eerste ambassadeur naar Spanje en Frankrijk uitgezonden, en later, in 1680, als speciale gezant naar een aantal Europese hoofdsteden. Ambassadeur Potjomkin getroostte zich zeer veel moeite om de waardigheid en het aanzien van zijn heer te beschermen in een wereld die de Moskovische tsaar nog steeds als een barbaar beschouwde. Op hun beurt keken de Russen neer op de niet-orthodoxe westerlingen, die in hun ogen weinig beter waren dan Turken. In een tijd waarin alle monarchen zeer gevoelig waren voor titels en decorum, vonden de Russen dat zij daar nog een schepje bovenop moesten doen.

In Madrid stond de bebaarde en in een dikke gewaden gehulde ambassadeur erop dat de koning van Spanje zijn hoofd ontblootte telkens wanneer de naam van de tsaar viel. Toen de koning zijn hoofddekseel verplaatste, eiste Peter Potjomkin daarvoor een verklaring. Er ontstond tumult toen de Spanjaarden vroegen naar de titels van de tsaar, en nog meer toen die in de verkeerde volgorde werden opgesomd. Op de terugweg naar Parijs maakte hij weer ruzie over titels, ging bijna op de vuist met de douane, weigerde invoerrechten te betalen voor zijn met edelstenen ingelegde iconen en met diamanten bezette Moskovische gewaden, mopperde dat hij te diep in de geldbuidel moest tasten en noemde de douanebeambten 'vuile ongelovigen' en 'vervloekte honden'. Lodewijk XIV wilde de opkomende Europese mogendheid gunstig stemmen en bood persoonlijk zijn verontschuldiging aan voor het misverstand.

Tijdens de tweede missie van de ambassadeur naar Parijs kon al evenmin van een gemoedelijke sfeer worden gesproken, maar daarna stak hij over naar Londen, waar hij door Karel II werd ontvangen. Klaarblijkelijk was dit de enige keer in zijn diplomatieke loopbaan dat een bezoek van hem niet eindigde in een klucht. Toen Peter Potjomkin op bezoek was in Kopenhagen en de Deense koning ziek in bed aantrof, vroeg hij een bank naast het ziekbed te plaatsen zodat de ambassadeur en de tsaar op gelijke hoogte onderhandelingen konden voeren. Terug in Rusland bleek tsaar Fjodor te zijn overleden en werd Potjomkin door regentes Sofia flink de les gelezen over zijn overrijverige optreden.* Deze chagrijnige karaktertrek leek in beide familietakken voor te komen.⁴

* Toen Grigori Potjomkin, wiens gedrag in het Westen nog veel meer aanstoot gaf, in Sint-Petersburg tot grote hoogte was gestegen, werd het wenselijk gevonden dat hij kon bogen op een beroemde voorvader. Er werd een portret gevonden van de chagrijnige, xenofobische en betweterige ambassadeur uit de tijd van de Zonnekoning en Karel II – wellicht een cadeau van de Engelse ambassade – dat in de Hermitage van Catharina de Grote kwam te hangen.

Grigori Potjomkins vader, Alexander Vasiljevitsj Potjomkin, was een van die onnozele militaire excentriekelingen die het leven in een achttiende-eeuws garnizoen op het land zowel saai als kleurrijk moeten hebben gemaakt. Hij leek wel krankzinnig, was permanent verontwaardigd en uiterst impulsief. De jonge Alexander diende in het leger van Peter de Grote tijdens de Grote Noordse Oorlog en nam deel aan de beslissende slag bij Poltava in 1709, toen Peter de Zweedse indringer Karel XII versloeg en daardoor zijn nieuwe stad Sint-Petersburg een toegang verschaftte tot de Oostzee. Ook vocht hij mee tijdens het beleg van Riga, was betrokken bij de verovering van vier Zweedse fregatten, ontving een militaire onderscheiding en raakte later gewond aan zijn linkerzij.

Na de oorlog moest deze oud-strijder als ambtenaar in de verafgelegen provincies Kazan en Astrachan vermoeiende volkstellingen houden en het bevel voeren over kleine garnizoenen. We weten niet veel over zijn karakter of carrière, maar wat we wel weten is dat hij, toen hij vroeg om met pensioen te mogen gaan in verband met zijn pijnlijke wonden, voor een commissie van het Raad van Oorlog moest verschijnen. Zoals te doen gebruikelijk moest hij zijn uniform uittrekken om zijn littekens te laten zien. Toen hij echter zag dat een van de commissieleden nog onder hem had gediend als onderofficier, trok hij ogenblikkelijk zijn kleren weer aan en sprak, wijzend naar de man: 'Wat? Gaat *hij* mij onderzoeken? Dat sta ik niet toe. Ik blijf liever in dienst, hoeveel last ik ook van mijn verwondingen heb!' Hij stormde de kamer uit en diende nog twee jaar. Uiteindelijk ging hij in 1739 als een zekelijke luitenant-kolonel met pensioen, het jaar waarin zijn zoon werd geboren.⁵

De oude Alexander Potjomkin had de naam een huistiran te zijn. Zijn eerste echtgenote leefde nog, toen het oog van de veteraan op Darja Skoeratova viel, waarschijnlijk op het landgoed Bolsjoja Skouratova in de buurt van Tsjizjova. Zij was geboren als Darja Vasiljevna Kondyrevna en op haar twintigste was zij al de weduwe van Skoeratov, de overleden landeigenaar. Kolonel Potjomkin trad onmiddellijk met haar in het huwelijk. Geen van deze echtgenoten op leeftijd waren een aantrekkelijk vooruitzicht voor de jonge vrouw, maar Skoeratovs familie zal blij geweest zijn dat ze een nieuw thuis had.

De jonge echtgenote van de kolonel kreeg al spoedig een grote schok te verwerken. Toen ze al zwanger was van haar eerste kind, een dochter genaamd Martha Jelena, kwam ze erachter dat kolonel Potjomkin nog steeds getrouwd was met zijn eerste vrouw, die ergens in het dorp woonde. Vermoedelijk wisten alle dorpsbewoners af van het geheim van de kolonel, en Darja

moet hebben gevoeld dat ze voor schut stond tegenover haar eigen lijfeigenen. Bigamie druiste destijds al evenzeer in tegen de wetten van kerk en staat als nu, maar plaatsjes als Tsjizjova lagen zo afgelegen, de archieven waren zo wanordelijk en de macht van de man over de vrouw zo groot, dat verhalen over bigamie onder de lage landadel heel gewoon waren. Ongeveer rond diezelfde tijd hertrouwde generaal Abraham Hannibal, de Abessijnse overgrootvader van de dichter Poesjkin, en hij sloot zijn eerste echtgenote op in een kerker en martelde haar net zo lang tot ze erin toestemde het klooster in te gaan. Een van zijn zoons volgde later zijn vaders voorbeeld.⁶ Gewoonlijk was foltering niet nodig om Russische vrouwen ertoe te brengen in het klooster te gaan en daarmee hun echtgenoten in staat te stellen te hertrouwen. Darja zocht de eerste vrouw van haar man op en wist haar er onder tranen van te overtuigen non te worden, waardoor haar huwelijk wettig werd.

Het was een ongelukkig huwelijk, zoveel is zeker: Alexander Potjomkin zorgde ervoor dat zijn vrouw voortdurend zwanger was. Ze beviel van vijf dochters en één zoon – Grigori was haar derde kind. Daar komt bij dat haar humeurige echtgenoot extreem jaloers was. Jaloezie roept vaak datgene op wat het meeste gevreesd wordt, en de jonge vrouw had geen gebrek aan belangstelling van mannen. Van één bron weten we dat rond Grigori's geboorte kolonel Potjomkin buitengewoon wantrouwend stond tegenover zijn neef die geregeld op bezoek kwam en die Grigori's peetvader zou worden, de mondaine Grigori Matvejevitsj Kizlovski, een hoge ambtenaar uit Moskou. Aangenomen wordt dat de jongen naar Kizlovski is vernoemd. Was die soms ook zijn natuurlijke vader? Dat weten we domweg niet: Potjomkin had iets van de kribbigheid en het manische van zijn vader. Hij hield van Kizlovski als van een vader nadat de kolonel was overleden. We moeten eenvoudig de prozaïsche waarheid onder ogen zien dat zelfs in de overspelige achttiende eeuw kinderen soms nakomelingen waren van hun officiële vaders.

Over Potjomkins moeder zijn we een stuk beter ingelicht dan over zijn vader omdat zij nog heeft meegemaakt dat Grigori aan de leiding van het rijk kwam te staan. Darja was knap om te zien, had veel in haar mars en was intelligent. Op een veel ouder portret van haar staat een oude vrouw met een hoed met een hard, vermoeid maar slim gezicht, een kloeke neus en een puntige kin. Haar gelaatstrekken zijn grover dan die van haar zoon, ook al zou hij op haar hebben geleken. Toen ze in 1739 merkte dat ze voor de derde keer zwanger was, waren de voortekenen gunstig. Bewoners van Tsjizjova beweren nog steeds dat ze een droom had gehad waarin de zon zich losmaakte van de hemel en op haar buik viel, waarna ze wakker werd. Volgens de plaatselijke waarzegster, Agrafina, betekende dit dat ze zou bevallen van een zoon,

maar de kolonel zag toch nog kans haar geluk te bederven.⁷ Darja wilde bevallen in de *banja*, het badhuis van het dorp, bijgestaan door een paar vrouwelijke horigen. Volgens het verhaal dat nog steeds door dorpelingen wordt verteld, bleef haar man de hele nacht op en dronk sterke, zelfgemaakte besenwijn. Ook de lijfeigenen sliepen niet; na twee dochters wilden zij een opvolger. Toen Grigori werd geboren luidden de klokken. De lijfeigenen dansen en dronken tot het kriecken van de dag.⁸ De locatie van zijn geboorte was heel passend, want de *banja* in het Winterpaleis zou ooit de plaats zijn van zijn vele rendez-vous met Catharina.

Darja's kinderen kwamen ter wereld in een huis waar een schaduw over lag – vaders achterdocht. Het kleine beetje romantiek dat hun huwelijk nog kende, moet volledig zijn verdampt toen zij ontdekte dat haar man al getrouwd was. Zijn beschuldiging van ontrouw moet alles alleen nog maar erger hebben gemaakt: hij was zo jaloers dat toen hun dochters trouwden, hij zijn schoonzonen verbood Darja een handkus te geven, want mannelijke lippen op haar zachte huid zouden onherroepelijk tot zonde leiden. Na de geboorte van zijn opvolger kreeg de kolonel bezoek van verscheidene mensen, onder meer van zijn neef Sergej Potjomkin die hem vertelde dat Grigori niet zijn zoon was. Sergejs motieven waren niet geheel zuiver: hij wilde dat zijn familie de landgoederen en de lijfeigenen zouden erven. De oude soldaat ontstak in woede, eiste dat het huwelijk werd ontbonden en dat Grigori tot bastaard werd verklaard. Darja, die de kloostermuren al voor zich zag, riep de ruimdenkende, verstandige peetvader Kizlovski te hulp. In allerijl vertrok hij uit Moskou en slaagde erin de half seniele echtgenoot het verzoek tot echtscheiding in te laten trekken. Grigori's vader en moeder zaten nu dus met elkaar opgescheept.⁹

Ongeveer de eerste zes jaar van zijn leven bestond Grigori Potjomkins wereld uit zijn vaders dorp. Tsjizjova lag aan de rivier de Tsjivo, een stroom die een smalle, diepe, modderige geul door het weidse vlakke land trok. Smolensk was een paar uur gaans, terwijl Moskou driehonderdvijftig kilometer verder lag. Naar Sint-Petersburg was het bijna 900 kilometer. 's Zomers kon het er verzenkend heet zijn, maar in de winter was het bitterkoud en stond er een snijdende wind. Het landschap was prachtig, afwisselend en groen. Het was, en is nog steeds, een ruig open land, een verrukkelijke omgeving voor een kind.

In menig opzicht was dit dorp de Russische samenleving in het klein. Die werd in die tijd gekenmerkt door twee belangrijke aspecten. Ten eerste had het Russische rijk de onstuitbare neiging zich in alle mogelijke richtingen uit te breiden, en Tsjizjova lag in het onrustige westelijke grensgebied. Ten tweede bestond er de tweedeling tussen adel en lijfeigenen. Potjomkins geboorte-

dorp was in deze twee helften verdeeld, wat ook vandaag nog steeds te zien is, ook al is er weinig van het dorp overgebleven.

Potjomkins geboortehuis, gebouwd op een lichte helling aan het riviertje, was van hout, telde één verdieping en had een fraaie voorgevel. Het contrast met de herenhuizen van de rijkere grootgrondbezitters die hoger op de sociale ladder stonden kon niet groter zijn. Het landgoed van graaf Kirill Razoemovski bijvoorbeeld, dat verder in het zuiden, in de Oekraïne lag, 'leek meer op een kleine stad dan op een landhuis (...) met zijn veertig tot vijftig bijgebouwen, een eigen garde, een groot aantal vazallen, en een orkest'.¹⁰ In Tsjizjova was het enige bijgebouw van het herenhuis waarschijnlijk het badhuis waar Grigori was geboren en dat aan het riviertje zal hebben gestaan. De *banja* was niet weg te denken uit het Russische leven. Mannen en vrouwen op het platteland baadden er gezamenlijk,* wat een bezoekende Franse leraar zeer choqueeerde, aangezien 'mensen van alle leeftijden en beide geslachten er samen een bad nemen, en de gewoonte om al op jonge leeftijd alles te zien de zinnen ongevoelig maakt'.¹¹ Voor Russen was de *banja* een verlengstuk van hun huis waar het gezellig toeven was.

Afgezien van de huwelijksproblemen van zijn ouders, was dit waarschijnlijk een aangename, zij het enigszins primitieve omgeving om in op te groeien. We beschikken over één beschrijving van de jeugd van een jongen van lage adel: Potjomkins familielid Lev Nikolajevitsj Engelhardt groeide dertig jaar later op in de provincie Smolensk en beschreef het vrijwel onveranderde leven in een dorp in de buurt. Als kind mocht hij in het dorp in een boerenhemd en op blote voeten rondbanjeren. 'Mijn opvoeding leek enigszins te verlopen volgens de principes van Rousseau en zijn idee van de nobele wilde. Maar ik weet dat mijn grootmoeder zijn werken niet kende en zelfs weinig kaas had gegeten van Russische grammatica'.¹² Een andere schrijver van memoires, eveneens familie van Potjomkin, herinnerde zich: 'De rijkste plaatselijke landeigenaar bezat slechts duizend zielen' en 'had (...) één set zilveren lepels die hij alleen aan belangrijke gasten gaf, terwijl de anderen tinnen lepels kregen om mee te eten'.¹³

Grigori, of Grisja zoals hij werd genoemd, was de toekomstige eigenaar van het landgoed en het dorp, en afgezien van zijn oude vader was hij de enige man in een gezin dat verder alleen uit vrouwen bestond: vijf zussen en zijn

* Dit duurde tot 1917. Toen Raspoetins vijanden zich bij Nicolaas II beklagden over het feit dat die samen met zijn vrouwelijke volgelingen baadde, antwoordde de tsaar dat dit nu eenmaal gebruikelijk was onder het gewone volk.

moeder. Hij zal in het middelpunt van de belangstelling hebben gestaan, wat bepalend moet zijn geweest voor de vorming van zijn karakter, want ook in zijn latere leven waren alle ogen altijd op hem gericht. Gedurende zijn hele carrière noemde hij zichzelf 'een door het geluk verwend kind'. Hij moest en zou opvallen en zijn omgeving overheersen. Door het vrouwenhuishouden was hij in vrouwelijk gezelschap volkomen ontspannen. Toen hij volwassen was, waren zijn beste vrienden altijd vrouwen, en zijn loopbaan was afhankelijk van één vrouw in het bijzonder. Het eenvoudige bestaan op het platteland, dat verlevendigd werd door het rokkenvolk, kon niet lang voortduren. Zijn meeste zussen trouwden weldra netjes met verwante standgenoten in Smolensk (behalve Nadesjda, die op haar negentiende overleed). Uit de huwelijken van Jelena Marfa met Vasili Engelhardt en van Maria met Nikolaj Samoilov kwamen nichten en neven voort die een belangrijke rol in Potjomkins leven zouden spelen.¹⁴

Staatsdienst was het enige toekomstperspectief van een Russische edelman. Als zoon van een officier die onder Peter de Grote nog in Poltava had gevochten, zal Grisja zijn opgevoed in het besef dat dit zijn plicht was en dat hij alleen maar iets kon bereiken als hij later het keizerrijk zou dienen. Zijn vaders wapenfeiten waren waarschijnlijk voedsel voor de verbeelding van de jonge Grisja. De eer van een uniform was alles in Rusland, vooral voor de landadel. In 1721 had Peter de Grote een rangentabel voor leger, marine en bestuur opgesteld. Elke man die een bepaalde rang bereikte (de veertiende in het leger, de achtste in de ambtenarij) werd automatisch verheven in de adelstand – *dvorjantsvo* – maar Peter droeg de adel tegelijkertijd op levenslang in dienst van leger of bestuur te blijven. Rond de tijd van Potjomkins geboorte had de adel deze vernederende verplichting weten af te zwakken, maar dienst aan de staat bleef de aangewezen weg om carrière te maken en tot welstand te komen. Potjomkin toonde belangstelling voor het priesterschap. Hij was een afstammeling van een zeventiende-eeuwse aartsabt en zijn vader liet hem een religieuze opleiding in Smolensk volgen, maar hij was altijd bestemd voor een overheidsfunctie.¹⁵ Beneden het huis, naast het riviertje, stond de waterput, die tegenwoordig nog steeds naar Catharina is vernoemd. Volgens de overlevering heeft Potjomkin de keizerin hier mee naartoe genomen om haar zijn geboortehuis te laten zien. Vermoedelijk heeft hij hier als kind zelf water uit opgehaald, want het leven van de lagere edellieden mag dan beter zijn geweest dan dat van hun lijfeigenen die in goeden doen waren, maar niet heel veel beter. Na zijn geboorte werd hij waarschijnlijk uitbesteed aan een min in het dorp, zodat je misschien kunt zeggen dat dit toonbeeld van een 'nobele wilde' is gevoed met melk van het Russische platteland. Hij

zal zijn opgevoed door zowel vrouwelijke lijfeigenen als zijn eigen moeder en zussen; de muziek die hij hoorde moeten de licht klagelijk klinkende liederen zijn geweest die de lijfeigenen 's avonds en op feestdagen zongen. De dansen die hij kende waren waarschijnlijk die van de boeren en niet zozeer de quadrilles die op de bals van de welgestelde landeigenaren werden gedanst. Hij zal de dorpswaarzegger uit het dorp hebben gekend, alsook de dorpspriester. Hij voelde zich net zo op zijn gemak bij het knapperend haardvuur in de boerenhuizen – en de geuren van *kasja*, boekweitpap, *sjtsji*, de pittige soep van wittekool, en *kvas*, een licht soort bier dat naast wodka en besenwijn ook gedronken werd – als in het landhuis. Volgens de overlevering leidde de jongen een simpel leven. Hij speelde met de kinderen van de priester, liet samen met hen de paarden grazen en hooide zij aan zij met de horigen.¹⁶

Het kleine Russisch-orthodoxe kerkje van Tsjizjova stond aan de kant van het dorp waar de horigen woonden – Potjomkin was er vaak te vinden. De horigen waren zeer godsdienstig: iedereen 'draagt behalve de gezegende amulet om zijn nek, ook een beeltenis van zijn (...) beschermheilige, gestempeld in een koperen plaatje. Soldaten en boeren halen het vaak uit hun zak, spuwen erop en wrijven het (...) houden het voor zich en maken dan een diepe buiging (...)'¹⁷ Wanneer een boer een huis binnenging vroeg hij doorgaans waar 'de God' was en sloeg een kruis voor het icoon.

Potjomkin groeide op met de combinatie van vroomheid en bijgeloof die kenmerkend was voor de boerenbevolking. Hij werd gedoopt in de dorpskerk. Veel landeigenaren konden zich een huisleraar voor hun kinderen veroorloven, bij voorkeur afkomstig uit Frankrijk of Zweden, of soms ook een Zweedse krijgsgevangene op leeftijd die in de Grote Noordse Oorlog gevangengenomen was, zoals de verarmde adellijke familie uit Poesjkins novelle *De kapiteinsdochter*. Voor de Potjomkins was echter zelfs dit niet weggelegd. Naar verluidt hebben de dorpspriester Semen Karzev en de koster Timofej Krasnopjevtsjev hem leren lezen en bidden, waaraan hij een levenslange fascinatie voor religie heeft overgehouden. Grisja leerde zingen en van muziek houden; later zal vorst Potjomkin zich altijd laten vergezellen door een orkest en een stapeltje partituren bij zich hebben. Volgens een overlevering bracht een van deze geestelijken tientallen jaren later een bezoek aan Sint-Petersburg. Hij hoorde dat zijn oud-leerling de belangrijkste man aan het hof was geworden, werd tot de vorst toegelaten en warm door hem onthaald, en werd later aangesteld tot beheerder van de *Bronzen Ruiter*, Falconets ruiterstandbeeld van Peter de Grote.¹⁸

De vierhonderddertig mannelijke lijfeigenen en hun families woonden

rond de kerk aan de andere kant van het dorp. De rijkdom van een edelman werd niet afgemeten aan de omvang van zijn landgoederen of uitgedrukt in geld maar in 'zielen', zoals de mannelijke lijfeigenen werden genoemd. Op een bevolking van negentien miljoen mensen, kende Rusland ongeveer vijftigduizend mannelijke edelen en bijna acht miljoen lijfeigenen. De helft hiervan was eigendom van edelen of van de keizerlijke familie, terwijl de andere helft bestond uit staatsboeren die het eigendom van de staat zelf waren. Alleen wie van adel was mocht lijfeigenen bezitten, maar slechts één procent van de edelen bezat meer dan duizend zielen. De voornaamste aristocraten, die op het hoogtepunt van hun welstand tijdens de Catharina's regering honderdduizenden lijfeigenen konden bezitten, hadden musici en schilders van prachtige iconen en portretten in dienst die allemaal lijfeigenen waren. Graaf Sjeremetjev, de rijkste langeigenaar van Rusland, bezat een theater waar lijfeigenen optraden en dat veertig opera's op het repertoire had staan. Vorst Joesoepovs ballet telde honderden ballerina's die lijfeigenen waren. Graaf Skavronski (een familielid van Catharina I dat met een van Potjomkins nichtjes zou trouwen) was zo bezeten van muziek dat hij zijn horigen verbood om gewoon te praten: zij moesten in operarecitatieven tot hem spreken. Dit waren grote uitzonderingen: tweeëntachtig procent van de adel was zo arm als een kerkrat en bezat minder dan honderd zielen. De Potjomkins zaten ergens in het midden en behoorden tot de 15 procent die tussen de 101 en 500 lijfeigenen bezat.²⁰

De lijfeigenen van Tsjizjova waren het absolute eigendom van kolonel Potjomkin. Franse schrijvers uit die tijd gebruikten voor hen het woord 'esclaves' – slaven. Zij hadden veel gemeen met de zwarte slaven in de Nieuwe Wereld, behalve dat de lijfeigenen tot hetzelfde etnische groep behoorden als hun meesters. Lijfeigenschap was niet ontbloot van ironie, want terwijl de Russische horigen in de tijd rond Potjomkins geboorte onderaan de maatschappelijke piramide stonden en verhandeld konden worden, waren zij tegelijkertijd de pijlers waarop de macht van adel en staat rustte. Zij vormden de Russische infanterie wanneer de staat een leger op de been bracht. Landeigenaren waren verplicht het leger rekruten te leveren, die daar hun leven lang in moesten dienen. De lijfeigenen betaalden de belastingen waarmee de tsaren hun legers financierden, maar zij vormden ook de kern van de rijkdom van de landeigenaar. Tsaar en adel wedijverden met elkaar om de zegenschap over de boeren, en probeerden hen zoveel mogelijk uit te knijpen.

In de regel werden lijfeigenen geërfd, maar zij konden ook door een tsaar uit dankbaarheid aan gunstelingen worden geschonken, of ze werden verhandeld, compleet met advertenties in kranten, net als tegenwoordig met

tweedehands auto's gebeurt. Zo verkocht vorst Michail Sjtsjebatov, die later morele bezwaren tegen Potjomkin zou hebben, in 1760 voor een paar roebel drie jonge vrouwelijke lijfeigenen aan een andere edelman. De landeigenaren beroemden zich er echter vaak op dat zij goed voor hun boeren zorgden. 'Dat zij eigendom zijn, biedt juist de garantie dat zij op lankmoedige wijze behandeld worden.'²¹ Graaf Kirill Razoemovsky bezat meer dan driehonderd huisbedienden, allemaal lijfeigenen uiteraard (afgezien van een Franse of Duitse leraar voor zijn zonen) onder wie een ceremoniemeester, een opperkamerheer, twee dwergen, vier kappers, twee bedienden die koffie serverden etc. 'Oom,' zei zijn nicht, 'het lijkt mij dat u vrij veel bedienden heeft waar u wel buiten zou kunnen.' 'Dat is zeker waar,' antwoordde Razoemovsky, 'maar zij zouden niet zonder mij kunnen.'²²

Soms hielden de lijfeigenen van hun meesters. Toen opperhofmeester graaf Sjoevalov zich genoodzaakt zag een landgoed op ruim driehonderd kilometer van Sint-Petersburg te verkopen, werd hij op een morgen wakker van tumult op de binnenplaats van zijn huis in de stad. Een afvaardiging van zijn lijfeigenen was helemaal van het land naar de stad getrokken om namens hen hun afhankelijkheid aan hun landheer te betuigen. 'Wij zijn zeer tevreden met uw leiding en willen geen goede meester kwijtraken,' verklaarden zij. 'Wij hebben allemaal geld bijgedragen (...) en wij komen u het bedrag overhandigen dat u nodig heeft om het landgoed terug te kopen.' De graaf omhelsde zijn lijfeigenen als kinderen.²³ Een Engelsman merkte op dat de lijfeigenen bijna tot op de grond bogen als hun meester eraan kwam; als de keizerin een verafgelegen gebied bezocht, zo noteerde een Franse diplomaat, vielen zij voor haar op de knieën. De lijfeigenen van een landheer waren zijn arbeidskrachten, banksaldo, soms zijn harem en vielen volledig onder zijn verantwoordelijkheid. Toch leefde hij altijd met de angst dat ze in opstand kwamen en hem in zijn landhuis zouden vermoorden. Boerenopstanden kwamen regelmatig voor.

De meeste landeigenaren behandelden hun lijfeigenen op een tamelijk humane manier, maar slechts een kleine minderheid kon zich voorstellen dat horigheid niet de natuurlijke toestand was van een boer. Als lijfeigenen vluchtten, konden de landheren hen met geweld terughalen. Premiejagers kregen een beloning voor zulk werk. Zelfs de meest verlichte landeigenaren bestrafden hun boeren met enige regelmaat, waarbij zij vaak gebruikmaakten van de knoet – de uit leren riemen gevlochten dikke zweep – maar het was zeker niet toegestaan hen te doden. 'Lijfstraffen dienen aan boeren, bedienden en alle anderen te worden voltrokken met zweepslagen, rekening houdend met de zwaarte van de overtreding,' stond in de richtlijnen die vorst